

УДК 343.985

МІСЦЕ, РОЛЬ ТА МЕЖІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стратонов В. М.

Херсонський державний університет, Херсон, Україна

В роботі характеризується місце і роль пізнавальної діяльності в процесі розслідування злочинів. Автор вказує на різні форми якісного наближення до істини, вносить пропозиції щодо оцінки отриманих результатів пізнавальної діяльності в процесі доказування по кримінальній справі.

Ключові слова: пізнання, істина, предмет пізнання, оцінка доказів, інформація, обставини, закон, доказування.

Місце пізнання в кримінальному процесі визначається, перш за все, його предметом і складається з більш ширшого кола досліджуваних питань, ніж доказування, передбачене кримінально-процесуальним законодавством. Предметом доказування є коло обставин передбачених ст. 64 КПК України, а саме: подія злочину, винність обвинуваченого в скоєнні злочину, мотив злочину, обставини які впливають на ступінь і характер відповідальності, а також інші обставини які характеризують особу обвинуваченого, характер і розмір збитків.

Предмет пізнання не співпадає з предметом доказування і є значно ширшим від нього, який складається з: всіх обставин які утворюють склад злочину та підлягають доказування у відповідності до закону; обставин які мають значення для визначення тактики досудового слідства; розшуку винних осіб, місце яких невідоме; обставин які характеризують взаємні стосунки між суб'єктами кримінального процесу; в окремих випадках даних які характеризують експерта, з метою його професійної підготовки; результати діяльності органів розслідування, інших слідчих, представників громадськості які надають допомогу за власною ініціативою, або приймали участь по запрошенню, наприклад в якості понятих; обставин, які дозволяють виявити і оцінити докази, в тому числі отримані оперативним шляхом, документи і матеріали які характеризують виробничі процеси (в процесі розслідування економічних злочинів); матеріали архівних кримінальних справ; обставини, які дозволяють слідчому здійснювати виховний вплив на обвинуваченого та інших учасників кримінального процесу, виявляти та вивчати обставини які дозволятимуть впливати на обвинуваченого в процесі проведення слідчих дій; виявляти причини які сприяли скоєнню злочинів та вживати заходів по їх усуненню. В коло пізнання також можемо включати і знання кримінального та кримінально-процесуального закону. Адже рішення які приймаються в ході розслідування слідчим базуються саме на основі зазначених законів.

Звичайно, всі перелічені положення мають різне пізнавальне значення. Перша група яка утворює склад злочину і обставини які підлягають доказуванню є голов-

ними в пізнавальній діяльності слідчого, інші положення являються допоміжними але це не знижує їх практичне значення.

Характеризуючи особливості розслідування як процесу пізнавальної діяльності необхідно пам'ятати, що злочин за своєю суттю являє собою динамічний процес контактної та безконтактної взаємодії злочинця з об'єктами навколишнього середовища. При цьому особа, яка вчинює злочин, його жертва та інші люди – учасники даної події – відображаються через свої властивості, а також через засоби, механізми і способи вчинення [1, с. 119-120] у формі матеріальних об'єктів або у формі образів у свідомості людей [2, с. 65; 3, с. 189-198]. Тому специфіка пізнавальної діяльності органу розслідування складається з того, що вони досліджують як взаємозв'язки безпосередньо сприймаючих явищ, так і тих, які відобразились у свідомості людей. У першому випадку досліджуються природні явища та закономірності, при цьому вирішуються об'єктивно обумовлені завдання. В другому випадку досліджуються закономірності психіки людей, їх емоції, бажання і наміри, тому вирішуються суб'єктивно обумовлені «загадки». Необхідно зазначити, що інформація про пізнавальну подію минулого частіше за все не лежить на поверхні, не поступає у розпорядження органу розслідування вільно за задалегідь відомими каналами. Процес оволодіння інформацією не обходиться без подолання серйозної протидії з боку осіб, що заважають встановленню істини й прийняттю правильних, обґрунтованих, правових рішень у справі. Особи, які вчиняють злочин, прагнуть приховати, завуалювати, знищити справжні носії та джерела відшукуваної інформації, сфабрикувати уявні, фальшиві матеріально-фіксовані докази, здійснити інші дезінформовані акції [4, с.12]. Тому не завжди можливо визначити, яка саме слідча ситуація склалась: об'єктивно обумовлене завдання чи суб'єктивно задана «задача». Для розпізнавання таких слідчих ситуацій необхідно знати їх ключові ознаки.

Виявлення ідеальних слідів (психічних слідів), які мають певну пізнавальну специфіку як докази, необхідно обов'язково враховувати особливості джерел, з яких отримувалась інформація, обстановку сприйняття, емоційний стан сприймаючого, вміння відтворювати тощо. Тому суб'єкту розслідування, отримавши таку інформацію, необхідно належно її оцінити, визнати її істинність. При цьому слід враховувати, що на відмінну від матеріальних слідів, ідеальні сліди нестабільні, фрагментарні, наділені тенденцією «стирання в пам'яті». Вони залежать від інтелектуального розвитку суб'єкта, його психічного стану в момент сприйняття та в момент надання інформації, яка може бути правдивою чи надуманою. Тому особа, яка проводить розслідування (у своїй пізнавальній діяльності), повинна формувати професійну спостережливість, вміння реконструювати явища за їх ознаками (зокрема і непрямыми доказами), систематизувати та співставляти факти.

Сталий елемент пізнання, його практична виправданість, нормативна спрямованість до ідеальної повноти входить у зміст пізнавальних знань осіб, які проводять розслідування. Залежно від їх конкретних складників, особливостей побудови та обґрунтування знання якісно характеризуються як очевидні, вірогідні, достовірні, правдиві, правильні та істинні. В останньому випадку йдеться насамперед про нау-

кові знання. При проведенні розслідування важливе практичне і теоретичне значення має співвідношення істинності та достовірності.

Істинність – це відповідність знань об'єктивній дійсності. За Франком С., об'єктивність можлива тільки тоді, коли є повага до предмета пізнання [5, с. 90], тобто суб'єктивне сприйняття. *Достовірність* – це знання, істинність яких підтверджена і не викликає сумніву. Парною категорією достовірності є вірогідність. *Вірогідність* як характеристика знань має різні ступені (більш вірогідно, менш вірогідно). Використовуючи ці категорії можна простежити становлення істинного знання при здійсненні пізнавальної діяльності органів розслідування та судового розгляду.

У кримінально-процесуальному доказуванні та пізнавальній діяльності застосовуються всі закони і категорії діалектичної та формальної логіки. Специфіка обумовлена передусім об'єктом, завданням і засобами пізнання, колом його суб'єктів, процесуальними строками і процесуальною формою. Використовуючи категорії достовірності й вірогідності, можна простежити становлення істинного знання в кримінальному процесі, механізм переростання знання «вірогідного» в «достовірне». Мова йде, з одного боку, про істинність знань, з другого – про його доказовість, обґрунтованість, аргументованість, інакше кажучи – про достовірність.

Доведений, достовірний висновок – це висновок, істинність якого може бути перевірена. Ми доходимо висновку, що ці поняття не можна застосовувати до істини, яка встановлюється в кримінальній справі, істина може бути лише відносною. *Очевидність* характеризує максимально повне співпадання ментальних засобів та утворень із тим, що входить у людське сприйняття або розуміння. Як правило, очевидність супроводжується відсутністю найменших сумнівів щодо точності знання. *Достовірність* засвідчує наявність у певних знання тих чи інших (чуттєвих, логічних, смислових, об'єктивних чи суб'єктивних) ознак істинності. *Вірогідність* стосується оцінки знань на міру їх виправданості, коли немає точних свідчень про їх помилковість або достовірність. *Правильні знання* – це знання, що відповідають усталеним нормам або правилам їх вибудовування та використання.

У негативному плані якість знання оцінюється через поняття: а) заблудження – коли знання сприймаються як достовірні, достатньо повні, хоча мають такий ступінь неповноти, який реально виводить їх за межі достовірності; заблудження – це не навмисне, а мимовільно не виправдане ставлення до якості знання;

б) помилки – коли порушується правильність у змісті, формі або функціонуванні знання;

в) хиби (хибності) – коли знання свідомо перекручуються, але подаються як істинні чи достовірні (щоправда, в логіці існує свій, спеціальний та більш чіткий критерій хибності).

У науці істинність знань визначають максимальним ступенем їх відповідності критеріям і нормам науковості. На першому плані тут фігурують: а) підтвердження фактами; б) підтвердження експериментальними перевірками; в) узгодженість із принципами наукової теорії; г) коректність і точність застосування термінології; д) логічна та концептуальна несуперечливість. Процес кримінально-процесуального пізнання повинен будуватись з урахуванням та використанням даних наукових кри-

теріїв. Як вже зазначалося вище, тенденцію в розвитку пізнання необхідно відрізняти від емпіричного та теоретичного рівня пізнання. Це підтверджується такими положеннями: для емпіричного рівня характерно те, що за змістом знання на даному рівні прямо спирається на чуттєвий досвід, результати якого виражаються логічними засобами. Сутність фактів, взаємозв'язок між ними встановлюється на основі безпосереднього оперування відомостями про факти. А для теоретичного рівня пізнання характерно досягнення принципово нових результатів, що відрізняються від емпірично встановлених фактів. На даному рівні не просто описуються емпірично встановлені факти та залежність між ними, а створюються нові положення, виводяться нові закономірності розвитку явищ. Дані рівні пізнання характерні для наукової діяльності, в процесі ж розслідування досягаються певні рівні знань, що не рівнозначні рівням наукового пізнання з таких підстав:

- слідство не має на меті досягнення теоретичних узагальнень, що не дає можливості виділити рівень теоретичного пізнання в самостійний рівень, притаманний пізнавальній діяльності суб'єктів розслідування;

- досягнуте знання відносно обставин злочину спирається тільки на фактичні данні, що встановлені при провадженні слідчих дій. Отже, знання, досягнуте під час пізнавальної діяльності суб'єктів розслідування, за своїм характером є емпіричним та оснований на фактичних даних, що виражені в процесуальних документах (протокол відповідної слідчої дії тощо).

Одним зі спірних питань серед вчених залишалось з'ясування характеру пізнання у кримінальному процесі: яким воно є – безпосереднім чи опосередкованим? Одні науковці вважали, що в судочинстві безпосереднє пізнання окремих суттєвих обставин справи є теоретичним і практично недоцільним, оскільки все це може вплинути на об'єктивність дослідження, адже пізнання обставин злочину на відміну від пізнання в інших сферах людської діяльності відбувається за специфічною формою доказування [6, с. 29-31]. У слідчій практиці відповідно до її специфіки існують аналогічні емпіричному та теоретичному рівням пізнання, але не тотожні рівні пізнання. Це – безпосереднє та опосередковане знання, що більш точно відображають сутність пізнавальної діяльності органів розслідування, його специфіку, використовуються в процесуальній та криміналістичній науці, теорії доказів.

Безпосереднє знання є вихідним в розслідуванні, слугує базою для опосередкованого, «вивідного» знання. Безпосереднє знання формується у слідчого в процесі провадження слідчих дій на основі безпосереднього ознайомлення з предметами та явищами, пов'язаними з подією злочину, показаннями свідків. Безпосереднє знання відображає відношення слідчого до джерела інформації, адже між суб'єктом та об'єктом пізнання існує прямий зв'язок як мінімальна одиниця зв'язку. Безпосереднє знання інколи називають інтуїтивним у тому розумінні, що воно представляє собою пряме виявлення фактів за допомогою органів відчуття, тобто істинність його відкривається прямо. Безпосереднє знання необхідно відрізнити від інтуїції слідчого, під впливом якої формуються логічні висновки типу «версій» на основі досвіду, спеціальних знань, миттєво та автоматично, не усвідомлюючи сам процес мислення, а лише його результат у вигляді висновку.

Опосередковане знання завжди опирається на докази, що безпосередньо встановлені чи виведені шляхом системи мисленнєвих висновків. Опосередковане знання відображає залежність висновку від змісту та системи підстав, спираючись на які даний висновок був досягнутий, способу побудови висновку, в розслідуванні розглядається відносно деякого тезису, істинність якого необхідно довести.

Не менш цікавим є питання допустимості доказів як критерію його оцінки. З даного питання також йшла дискусія. Ми схилиємось до думки С. А. Шейфера, А. Ф. Соколова, які не виділяють ознаку законності джерела доказів як самостійну умову допустимості, оскільки, на їх думку, джерела доказів або засоби доказування є не що інше, як процесуальна форма, якої вимагає закон [7; 8]. Не має сумніву, що оцінка доказів здійснюється шляхом проведення логічних розумових операцій, не виключаючи і практичної перевірки такої доказової інформації шляхом проведення слідчих дій. Наприклад, очна ставка проводиться в тих випадках коли в раніше отриманих показаннях є суттєві суперечності. Тому на слідчого покладається завдання не просто встановити факти, констатувати їх існування, але й щоб пояснити їх сутність, взаємозв'язки.

Відповідно до ст. 67 КПК України, де говориться, що суд, прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом. При цьому немає суперечливості між об'єктивністю існування доказів та суб'єктивністю процесу їх виявлення. Суб'єктивність у цьому випадку означає, що процес виявлення проводиться не безособово, а певним суб'єктом, слідчим, який активно, діяльнісно та цілеспрямовано відображає об'єктивний світ, коли саме це відображення певним чином переживається суб'єктом, а також по-особливому відображається в його почуттях та думках [9, с. 101]. Деякі вчені вважають, що без адекватного відображення доказів свідомістю суб'єкта доказування неможливий як весь процес доказування, так і виявлення доказів як його стадія. Виявлення доказів як відображення злочину – результат діяльнісного підходу, який являє собою конкретизацію теорії відображення відносно дослідження різноманітних механізмів при формуванні доказової інформації [10, с. 54].

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні принципи і навіть темперамент можуть суттєво впливати на результати його пізнавальних дій, теж саме можна сказати і про слідчого. У зв'язку з цим поряд із поняттям істини в оцінці пізнання використовується ще й поняття правди. За загальним визначенням *правда* – це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об'єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда – синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому кримінально-процесуальне пізнання, як і творчість взагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, особистісну позицію щодо світу і буття і є складовою всього пізнавального процесу під час розкриття та розслідування злочинів. Тому переосмислення потребує і редакція ст.67 КПК України. Хоч розслідування здійснюється слідчим, все ж таки оцінка за внутрішнім переконанням наводить на досить серйозні думки. Той факт, що суб'єкт у своїй епістемологічній діяльності не діє абсолютно довільним чином, а керований певними нормами, може бути підтверджений можливістю встановлення помилок у власних міркуваннях. Якщо суб'єкт спроможний розрізнити серед своїх переконань істинні та хибні, то він має внутрішні критерії для такого розрізнення, що означає: нейтралізм стосовно істинності та хибності переконань не властивий людській свідомості (ніхто навмисно не формує хибні переконання, хоча інколи і висловлює останні). Звідси робимо висновок, що норма, яка задає спрямованість когнітивної діяльності на утворення істинних переконань, має визначати і напрямок такої діяльності. Переконання – це не довільна дія (Корнібліф Х.) [11]. Тому при оцінці доказів слідчий керується не відчуттями, а правилами (Кріпке С.) [12]. Використання норм належить лише до оцінки за допомогою норм (епістемічної) поведінки інших людей, проте якщо норми керують процесом утворення переконань, то таке використання має бути від першої особи [13].

Отже, суб'єкт має діяти відповідно до норм (в нашому випадку слідчий відповідно до закону), тому повинні бути норми, які обґрунтовують норми закону. Проблема зникає, якщо згадати, що існує принципова різниця між двома різновидами знання – процедурним та декларативним, або за термінологією «знанням що» та «знанням як». Таким чином, будь-яка дія для того, щоб бути розумною, повинна включити декларативне знання як свою передумову. Тобто якщо слідчий оцінює докази за внутрішнім переконанням на основі закону (законних приписів), то він повинен усвідомити ці норми, правила; проте можна вивчити теорію керування автомобілем, але усвідомити себе водієм можливо лише проїхавши на ньому. Інакше кажучи, теоретичний хід передує практичному, проте практична сторона є невід'ємною частиною, що «працює на переконання». На великий жаль, як показує статистика, професійне ядро слідчих досить омолодилось (тобто сьогодні слідчі із стажем роботи до 5 років складають 76% від усіх слідчих), відсутній життєвий досвід, слідча практика. Інститут наставництва зовсім перестав існувати. Стажування, підвищення кваліфікації проводяться формально. Відсутність одного спеціалізованого навчального закладу з підготовки слідчих – це все причини різної фахової підготовки, а відповідно загального професійного рівня слідчих (теоретичний і практичний рівень) [14, с. 23]. Узагальнюючи наведене вище, можемо зробити відповідні висновки. Знання слідчого, його теоретичний та практичний рівень підготовки мають різні форми якісного наближення до істини. Дії слідчого у складних ситуаціях пізнання переважно пов'язані з його розумовою діяльністю – здатністю до творчого мислення, уявою, судженням та евристикою. Велику роль при цьому відіграють його природні дані, це все є підтвердженням того, що внесення зміни до ст. 67 КПК є актуальним. Тому, на нашу думку, необхідно ч. 1 викласти у такій редакції: *«Суд, прокурор, слідчий або особа, яка проводить дізнання, оцінюють наявні у справі до-*

кази в їх сукупності, які на підставі закону всебічно, повно та об'єктивно досліджені». Змістом пізнавальної діяльності з розкриття та розслідування злочинів є виявлення криміналістично-значимої інформації в процесі встановлення об'єктивної істини по справі.

В силу специфіки вирішуваних завдань у процесі розкриття та розслідування злочинів вчені більше уваги приділяють пізнавальній стороні (по суті гносеологічному аспекту), але онтологічний статус чомусь оминається, проте ми знаємо, що онтологічний аспект акцентує увагу на змісті досліджуваної події незалежно від суб'єкта самого по собі, передбачає необхідність виявлення специфіки предмета (об'єкта) пізнання як визначеної реальності. Онтологія і гносеологія в пізнавальній діяльності слідчого виступають як дві сторони одного й того ж процесу – процесу усвідомлення слідчим свого ставлення до досліджуваної події (дійсності), а тому необхідно підвищувати їх рівень теоретичної та практичної підготовки.

Межі пізнавальної діяльності визначаються об'єктом пізнання та його предметом, а доказування – всебічністю, повнотою та належністю. При цьому досить важливим фактором, який впливає на повноту дослідження, є теоретичні знання, практичний досвід та інтелектуальні здібності слідчого.

Перелік літератури

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – . – Т. 1: Общая теория криминалистики – 408 с.
2. Берназ В. Д. Понятие следственной деятельности: криминалистический и психологический аспекты / В. Д. Берназ // Вісник НУВС. – 2003. – № 21. – Ч. 1. – С. 65-72.
3. Стратонов В. М. Психологічні особливості роботи слідчого на досудовому слідстві / В. М. Стратонов // Вісник Національної академії внутрішніх справ України – К. , 2001. – № 5. – С. 189-198.
4. Кузьмічов В. С. Слідча діяльність: сутність, принципи, криміналістичні прийоми та засоби здійснення: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. С. Кузьмічов. – К. , 1996. – 30 с.
5. Франк С. Очерки методологии общественных наук/ С. Франк. – М. : Наука, 1993. – 124 с.
6. Бедняков Д. И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений / Д. И. Бедняков. – Москва, 1991. – 208 с.
7. Соколов А. Ф. Процессуальный порядок признания в суде доказательств не имеющих юридической силы / А. Ф. Соколов. // Российская юстиция. – 1994. – № 10. – С. 33-39.
8. Шейфер С. А. Использование непроцессуальных познавательных мероприятий в доказывании по уголовному делу / С. А. Шейфер // Рос. и право. – 1997. – № 9. – С. 11-21.
9. Клименко Н. И., Биленчук П. Д. Логико-математические и криминалистические методы в криминалистике / Н. И. Клименко, П. Д. Биленчук. – К. : Вища школа, 1988. – 204 с.
10. Востриков А.В. Теория познания диалектического материализма / А. В. Востриков. – М. : Высшая школа, 1965. – 188 с.
11. Kornblith H. Justified Belief and Epistemically Responsible Actson / H. Kornblith // The Philosophical Review. – 1983. – Vol. 92. – № 1. – P. 30-40.
12. Knipke S. A. Wittgenstein on Rules and Private Language / S. A. Knipke – Oxford, 1982. – 212 P.
13. Pollok J. L. Contemporary Theories of Knowledge / J. L. Pollok – Rowman and Littlefield Pubs. – 1986. – 232 P.
14. Стратонов В. М., Пономаренко Г. О. До питань підготовки працівників слідчих підрозділів / В. М. Стратонов, Г. О. Пономаренко // Нормативно-правове забезпечення проходження служби в органах внутрішніх справ України: [зб. матеріалів наук.-практ. конфер.]. – Х., 2003 – С. 23-26.

Стратонов В. Н. Место, роль и пределы уголовно-процессуальной познавательной деятельности / В. Н. Стратонов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия: Юридические науки. – 2009. – Т. 22 (62), № 2. – С. 313-320.

В работе характеризуется место и роль познавательной деятельности следователя в процессе расследования преступлений. Автор раскрывает разные формы качественного характера позволяющие получить приближенные к истине знания. Предлагается новая редакция нормы уголовно-процессуального законодательства касающаяся оценки полученных результатов в процессе доказывания.

Ключевые слова: познание, истина, предмет познания, оценка доказательств, информация, закон, доказывание.

Stratonov V. The place, role and limits of criminally-remedial informative activity / V. Stratonov // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Juridical sciences. – 2009. – Vol. 22 (62), № 2. – P. 313-320.

The paper characterizes the place and role of the cognitive activity of the investigator in the investigation of crimes. The author reveals various forms of qualitative character, that can help to get close to the truth knowledge. A new edition of rules of criminal procedural legislation relating to evaluation of the results obtained in the process of proof.

Keywords: knowledge, truth, the object of cognition, evaluation of evidence, information, law, proving.

Надійшла до редакції 09.11.2009 р.